

Artykuły teoretyczne i historyczne

Теоретические и исторические статьи

Katarzyna M. Cwynar

Uniwersytet Rzeszowski

Kooperatyzm Edwarda Abramowskiego a idea niepodległości

Кооперативизм Эдварда Абрамовского и идея независимости

1. Uwagi wstępne

Niepowodzenia kolejnych zrywów niepodległościowych w czasach zaborów ziem polskich osłabiały już i tak podzielone pod wieloma względami społeczeństwo. Przyczyniało się to jednocześnie do zmniejszania szans odzyskania niepodległości. Struktura feudalno-stanowa, niejednorodność etniczna¹ i związana z nią chociażby odmienność tradycji i obyczajów, a także polityka zaborców nie sprzyjały kształtowaniu się poczucia wspólnoty narodowej zamieszkujących tereny byłej Rzeczypospolitej. Żadne z powstań narodowych mające na celu przywrócenie Polski szlacheckiej w granicach przedrozbiorowych nie tylko nie obejmowało swym zasięgiem wszystkich ziem zaborczych, ale także nie zyskiwało pełnego poparcia chociażby ze strony skrajnie prawicowych ugrupowań politycznych, jak i chłopów. Udział tych ostatnich w walkach powstańczych wynikał raczej z przymusu, niż z pobudek patriotycznych². Upadek powstania styczniowego (1863–

¹ Oprócz Polaków – jak wskazuje Tadeusz Łepkowski – „(...) w biologicznym wytworzeniu się narodu polskiego wzięli udział niemały Niemcy, Żydzi i ludy ruskie (Białorusini i Ukraińcy), mniejszy znacznie Litwini, Czesi, Rosjanie, Słowacy, a ilościowo już minimalny Łotysze, Tatarzy, Prusowie, Ormianie i in. (...). W procesie tym znaczącą rolę odegrał okres rozbiorowy”. T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, wyd. II, postłowie J. Jedlicki, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2003, s. 79.

² Zob. *ibidem*, s. 183 i n.

1864), *notabene* najdłużej trwającego ze wszystkich zrywów niepodległościowych, zdawał się utwierdzać pokonanych o nikłych nadziejach na wolność polityczną. Zarówno rzeczywistość społeczno-polityczna, jak i poglądy polityczne, dzieliły zwolenników i przeciwników dążeń niepodległościowych na różne frakcje polityczne. Dotyczyło to nie tylko pozostających na terenach zaborczych ale także przebywających na emigracji. Skrajna prawica, z zasady przeciwna kolejnym powstaniom narodowo-wyzwoleńczym, skłonna była prowadzić politykę zachowawczą i ugodową (poddaną) wobec rządów zaborcy (przykładowo Stańczycy w Galicji), bądź też politykę dyplomatyczną prowadzącą do wojen międzyimperialistycznych, postrzegając w tym działaniu ewentualną możliwość uzyskania niepodległości [przykładowo ugrupowanie Hotel Lambert powstałe na emigracji po powstaniu listopadowym (1831)]. Skrajna lewica zaś, opowiadając się za zniesieniem państw narodowych, niechętna była, a nawet wroga, wobec idei niepodległościowych. Należałoby jednak stwierdzić, że bez względu na ocenę metod i ich skutków w próbach przywrócenia niepodległości Polski, zarówno droga do tego celu była długa i pod wieloma względami skomplikowana, jak i czasy trudne. W Europie to czas upadku starych systemów rządów, wojen i rewolucji, reorganizacji społeczeństw zhierarchizowanych, załamywania się systemu gospodarki feudalnej, a zatem czas chaosu i przewartościowań nie tylko w sferze polityki, ale także w sferze społeczno-gospodarczej i kulturowej społeczeństw. Z jednej strony to czas postępu (osiągnięć techniki i nauki) i ilościowego przyrostu ludności; z drugiej niewoli, mordu i niesprawiedliwości społecznej. To czas odchodzenia dotychczasowego świata do przeszłości i jednocześnie początek drogi kształtowania się tzw. państw nowoczesnych, choć niekiedy w swych wizjach jeszcze mglistych i niepewnych. To także dla społeczeństwa polskiego czas niepewności i prób wyznaczania nowego sposobu organizowania i funkcjonowania społeczeństwa, choć nie tyle definitywnego porzucenia rozwiązań starych, co raczej prób ich wskrzeszania w czasach nowych. Na wielopokoleniowej drodze do niepodległości, pełnej wybojów, wiraży i rozdroży, niekiedy niejako po omacku i bez wyraźnego wyznaczonego celu szukano rozwikłania sytuacji „bez wyjścia”. W podejmowaniu działań przeszkodami stawały się nie tylko zewnętrzne uwarunkowania polityczne, ale także zaszczości wewnętrzne. Brak poczucia tożsamości narodowej, wewnętrzne podziały społeczno-polityczne, nierozeznanie zewnętrznej sytuacji politycznej niejednokrotnie prowadziło na granice przepaści, jeśli już nie w przepaść, z której wyjście wydawało się niemożliwe. W sytuacji braku rozwiązań racjonalnych, a zatem bezradności, pozostawało kierowanie się emocjami i wiarą, niekiedy wiarą ślepą i naiwną. Ta jednak przez długie pokolenia podtrzymywała, choć niekiedy nikłą, iskrę nadziei na wolność.

Sytuacja międzynarodowa drugiej połowy wieku dziewiętnastego, zarówno polityczna, jak i społeczno-gospodarcza, w tym przede wszystkim narastające napięcia społeczne wynikające z rozwoju kapitalizmu i rozpowszechniającego się pod wpływem idei K. Marksa ruchu socjalistycznego i komunistycznego, spowo-

dowały, iż nadziei na wolność polityczną Polacy upatrywali przez włączenie się w międzynarodowy ruch robotniczy. W konsekwencji główne inicjatywy, jak i odzyskanie niepodległości Polski, wpisały się w nurt działań lewicowych. Niemniej sprawa wolności politycznej budziła także kontrowersje w ramach samej lewicy, prowadząc do powstawania ugrupowań rozbieżnych a nawet sprzecznych programowo. Zwolennicy zniesienia państwowości drogą tzw. rewolucji socjalistycznej propagowali międzynarodową nadrzędność interesów proletariatu, negując potrzebę walki o niepodległość Polski.

W duchu tej epoki kształtowały się poglądy Edwarda Abramowskiego (1868–1918), jak i dojrzała potrzeba zaangażowania się w działalność konspiracyjną. Już jako kilkunastoletni młodzieniec włączył się on w działalność kółek robotniczych, a podczas studiów w Krakowie podejmował także próby ich organizacji wśród młodzieży studenckiej i rzemieślniczej³. Po niepowodzeniach (dekonspiracji) działalność tę, jak i studia kontynuował w Genewie, organizując m.in. w swoim mieszkaniu czytelnię oraz dyskusje dotyczące kwestii społecznych i narodowych⁴.

Okresy pobytu E. Abramowskiego na emigracji nie były metodą izolowania się od problemów społeczno-politycznych w kraju. Wręcz przeciwnie; były zarówno czasem pracy naukowej, jak i angażowania się w sprawy społeczeństwa polskiego. Jego działalność polityczna, najbardziej intensywna w latach 1889–1892, w znacznej mierze zdominowana aktywnością publicystyczno-agitacyjną, nadała charakteru narodowo-wyzwoleńczego utworzonemu z jego udziałem w 1892 roku Związkowi Zagranicznego Socjalistów Polskich. Ugrupowanie to, dając początek Polskiej Partii Socjalistycznej, programowo łączące idee niepodległości z ideami socjalizmu i demokracji, stało się najważniejszą siłą polityczną (choć także po późniejszych podziałach) urzeczywistniającą odzyskanie niepodległości Polski (11.11.1918). Sam jednak momentu tego nie doczekał (zmarł 21.06.1918).

E. Abramowski, po wycofaniu się z aktywnej działalności politycznej po 1892 roku, dokonaniu rewizji poglądów K. Marksa, jak i ówczesnej polityki socjalistycznej, prowadzącej w jego przekonaniu do zniewolenia w ramach tzw. socjalizmu państwowego, sformułował idee wolnościowe w ramach kooperatywizmu. W rozwoju Rzeczypospolitej kooperatywnej upatrywał on nie tylko wyzwolenia ekonomicznego, ale przede wszystkim społecznego, łącząc je z wyzwoleniem politycznym. Tego ostatniego nie utożsamiał z walką zbrojną lecz z metodycznym zaangażowaniem się całego społeczeństwa w kształtowanie demokratycznych form organizacyjnych obejmujących poszczególne sfery życia społecznego. De-

³ Zob. K. Krzeczkowski, *Edward Abramowski 1868–1918* [w:] E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, t. I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, Związek Stowarzyszeń Spożywców, Warszawa 1924, s. XVI.

⁴ Zob. *ibidem*, s. XVII.

mokracja budowana oddolnie, łącząca wszystkie warstwy społeczne, miała być, wedle założeń kooperatyźmu, szkołą przemiany moralnej i uzyskania dojrzałości do demokratycznego ustroju politycznego.

Bezpośrednie zaangażowanie się E. Abramowskiego w działalność polityczną i związane z nią dążenia niepodległościowe w pewnej mierze wpłynęło na jego późniejszą myśl społeczno-polityczną, w tym także na ideę kooperatyźmu. Stąd też w pierwszej kolejności należałoby wskazać na te momenty jego aktywności społeczno-politycznej, które mogły oddziaływać na jego stanowisko wobec realizmu i utopii odzyskania niepodległości Polski oraz funkcjonowania społeczeństwa w warunkach demokracji. Przy tym należałoby zauważyć, że także koncepcja kooperatyźmu E. Abramowskiego, jako drogi wyzwolenia politycznego, nie jest wolna od utopizmu.

2. Edward Abramowski jako działacz polityczny i niepodległościowy

Począwszy od lat osiemdziesiątych wieku dziewiętnastego w społeczeństwie polskim wraz z nowym pokoleniem marazm popowstaniowy ustępował ożywym wizjom nowego wyzwolenia w myśl idei K. Marksa. Nastąpił czas rozwoju ruchu robotniczego łączonego z formowaniem organizacji politycznych oraz pracą organiczną. Wpływowi idei tego czasu ulegał także E. Abramowski, włączając się w nurt pracy organicznej, jak i działalność polityczną. Druga z tych aktywności, choć na tle jego pracy naukowej i społeczno-oświatowej wydaje się być raczej incydentalną, była znacząca zarówno dla kierunków ideowych zakładanych z jego udziałem organizacji politycznych, jak i formułowanych w późniejszym okresie koncepcji społeczno-politycznych.

E. Abramowski, angażując się podczas studiów w Szwajcarii w działalność organizacyjno-ideową ruchu socjalistycznego, włączał się również w konspirację na rzecz organizowania ruchu politycznego w kraju. Jednym z przejawów tej działalności było przygotowanie zjazdu w Genewie dla działaczy krajowych w celu wypracowania wspólnego programu. Inicjatywa ta, w porozumieniu z emigrantami przebywającymi w Szwajcarii, miała być przyczynkiem założenia partii politycznej nawiązującej do powstałej w 1882 roku w zaborze rosyjskim, a zlikwidowanej przez władze carskie w roku 1886, Socjalno-Rewolucyjnej Partii Proletariat (tzw. I Proletariat). W konsekwencji E. Abramowski włączył się w organizację i działalność tzw. II Proletariatu (1888)⁵. Jednakże, jako zwolennik porozumienia i współpracy, nie akceptując metod terroru w realizacji celów programowych, wraz z innymi działaczami (m.in. ze Stanisławem Wojciechowskim, Janem Stróżeckim, Kazimierzem Pietkiewiczem) podjął decyzję o utworzeniu w 1891 roku

⁵ Zob. *ibidem*, s. XVIII i n.

nowego ugrupowania Zjednoczenie Robotnicze⁶. Członkowie tej organizacji opowiadali się za działalnością oświatową i organizacyjną na rzecz robotników oraz za zjednoczeniem funkcjonujących stronnictw w ramach ruchu robotniczego. Bliższe im były także hasła niepodległościowe formułowane w tamtych czasach przez Bolesława Limanowskiego⁷. Stanisław Wojciechowski w swoich wspomnieniach ze współpracy z E. Abramowskim stwierdza: „Inicjatorem [Zjednoczenia Robotniczego – *K.M.C.*] był Abramowski, który po przyjeździe z Genewy nie mógł pogodzić się z proletariatchykami, uważającymi terror za główny środek walki, ani ze związkowcami wobec ich »ekonomizmu« i wrogiego stosunku do dążeń narodowych»⁸. Realizując cele Zjednoczenia Robotniczego, E. Abramowski angażował się m.in. w organizowanie tzw. Kas Oporu (przygotowując m.in. ich statut⁹), Biblioteki Robotnika Polskiego, a przede wszystkim publikowanie, m.in. także w ramach tejże serii wydawniczej, broszur i artykułów publicystycznych podejmujących kwestie wyzysku i obrony przed nim klasy robotniczej. Wskazywał w nich na zasadność zbiorowego formułowania postulatów, organizowania strajków a także związków zawodowych. W jednoczeniu się i pomocy wzajemnej robotników upatrywał nie tylko metody przeciwstawiania się krzywdom wynikających z rozwoju kapitalizmu, ale także siły do przewyciężenia niewoli politycznej¹⁰. Wyrazem tego stanowiska, podzielanego przez członków Zjednoczenia Robotniczego, a także innych ugrupowań powołujących na zjeździe w Paryżu w 1892 roku Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich, były założenia programowe¹¹. Uchwalony program, wpisujący się w ówczesny międzynarodowy ruch

⁶ Zob. Z. Paterczyk, *Marcin Kasprzak*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977, s. 60; U. Dobrzycka, *Abramowski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991, s. 14 i n.; K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XIX.

⁷ Zob. J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Książka i Wiedza, Warszawa 1983, s. 20; Cz. Kozłowski, *Zarys dziejów polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1980, s. 107.

⁸ S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, t. I, Książnica – Atlas, Lwów – Warszawa 1938, s. 32.

⁹ Zob. E. Abramowski, *Ustawa Ogólno-robotniczej Kasy Oporu* [w:] E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, t. IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, Związek Stowarzyszeń Spożyców, Warszawa 1924, s. 192–198. O praktycznym wymiarze działania Kas Oporu zob. także F. Perl, *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim*, t. I, „Życie” – Wydawnictwo Dzieł Społeczno-Politycznych, Warszawa 1910, s. 294–297.

¹⁰ Zob. E. Abramowski, *Sprawa robotnicza* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 176–180; idem, *Wszystkim robotnikom i górnikom polskim na dzień 1 maja socjaliści polscy* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 213–215; idem, *Czego chcą socjaliści?* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 234–236.

¹¹ Zjazd odbył się w dniach 17–23 listopada 1892 roku. Zob. L. Wasilewski, *Dzieje zjazdu paryskiego 1892 roku. Przyczynek do historii polskiego ruchu socjalistycznego*, Wydawnictwo Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1934, s. 12. W zjeździe wzięło udział osiemnaście osób reprezentujących następujące ugrupowania: II Proletariat, Związek Robotników Polskich, Gmina Narodowo-Socjalistyczna, Zjednoczenie Robotnicze oraz dwie osoby bezpartyjne

robotniczy, za cel podstawowy stawiał także dążenia niepodległościowe i utworzenie republiki demokratycznej¹². Działalność E. Abramowskiego w powołanej partii (wybrany na członka Zarządu¹³) nie była jednak długa, choć nie oznacza to, że wraz z wycofaniem się z bezpośredniej działalności politycznej nie podejmował kwestii społeczno-politycznych. Przeciwnie. Aresztowany i wydalony z Francji w 1893 roku wraz z innymi działaczami Związku, kontynuował swą działalność pisarską w Londynie, a następnie w Zurychu, gdzie przeniósł się ze względów zdrowotnych¹⁴. Kwestie wolności politycznej w publikowanych broszurach tego czasu są zbieżne z wytycznymi programowymi Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich. Odnoszą się one głównie do wyzwolenia politycznego ziem polskich spod zaboru rosyjskiego i ustanowienia republiki demokratycznej¹⁵. Przy tym za sojusznika polskiej klasy robotniczej w realizacji tego celu E. Abramowski upatrywał robotników rosyjskich¹⁶. Kwestię tę podkreślał także na zjeździe założycielskim, stwierdzając: „Bez współdziałania z ruchem rosyjskim nic nie możemy zrobić”¹⁷. Perspektywa odzyskania wolności politycznej w ówczesnej jego ocenie, jako uczestnika i obserwatora życia politycznego, wydawała się być raczej odległa. Stwierdził wręcz: „Jako cel, stawiamy sobie niepodległość, ale ewentualnie weźmiemy co się da”¹⁸. Za główne zadanie w ramach powołanego Związku upatrywał w pierwszej kolejności działalność agitacyjno-publicystyczną¹⁹, jednocześnie sceptycznie odnosząc się do taktyki terroru²⁰.

(Bolesław Limanowski – wybrany na przewodniczącego zjazdu – oraz Waclaw Podwiński). Zjednoczenie Robotnicze reprezentowali: Edward Abramowski, Jan Stróżecki, Stanisław Tylicki oraz Stanisław Wojciechowski. Zob. *ibidem*, s. 13–15.

¹² Zob. *ibidem*, s. 40 i n. Por. także N. Kołomejczyk, B. Syzdek (red.), *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, wybór i oprac. J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski, Książka i Wiedza, Warszawa 1986, s. 25–37. Kwestia niepodległości nie została zaaprobowana przez zwolenników internacjonalistycznego ruchu robotniczego. Jako główna przeciwniczka PPS powstała w 1893 roku Socjaldemokracja Królestwa Polskiego (od 1899 Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy). Zob. np. Cz. Kozłowski, *Zarys dziejów polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1980, s. 113–118.

¹³ Członkami Zarządu powołanej partii zostali wybrani: Edward Abramowski (pseud. Józef), Bolesław A. Jędrzejowski (pseud. Bolesław), Jan Lorentowicz (pseud. Zdzisław), Feliks Perl (pseud. Feliks), Władysław Ratuld (pseud. Bronisław), Stanisław Wojciechowski (pseud. Waclaw). Zob. L. Wasilewski, *op. cit.*, s. 37.

¹⁴ K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXIII.

¹⁵ Zob. E. Abramowski, *Sprawa robotnicza* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 176–180; idem, *Wszystkim robotnikom i górnikom polskim na dzień 1 maja socjaliści polscy* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 213–215.

¹⁶ Zob. E. Abramowski, *Sprawa robotnicza* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 179 i n.

¹⁷ Zob. L. Wasilewski, *op. cit.*, s. 33.

¹⁸ Zob. *ibidem*, s. 17.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 36.

²⁰ Zob. *ibidem*, s. 25 i n.

Od 1894 roku, kiedy to przeniósł się na pewien okres do Genewy, jego aktywność związana z działalnością Związku stopniowo malała. Swoje zainteresowania skierował w tym czasie w stronę psychologii, teorii poznania i socjologii²¹. W roku 1895 pracował nad rozprawą *Teoria jednostek psychicznych*, a następnie nad zagadnieniami socjologicznymi, w tym nad fenomenalizmem społecznym, rozwojem socjalizmu i kwestiami etycznymi. Jednocześnie publikował także broszury w swej treści nawiązujące do wytycznych Związku, jak np. *Czego chcą socjaliści?* (1896). Niemniej był to okres refleksji nad ówczesnymi przemianami społeczno-politycznymi, jak i założeniami marksizmu. W sprawy polityczne, w tym niepodległościowe, choć należałoby je łączyć także z działalnością społeczną, zaangażował się ponownie w okresie rewolucji 1905 roku. Był jednak bardziej moralistą politycznym niż politykiem.

Rewizja dotychczas podzielanych poglądów stała się przyczynkiem wyboru przez E. Abramowskiego własnej drogi myślenia wskazującego na ograniczenia, jak i możliwości urzeczywistnienia socjalizmu i demokracji. Pozostając wprawdzie pod wpływem materializmu historycznego, zmiany społeczne rozważał przez pryzmat zmian moralności jednostek. W przemianie moralnej społeczeństwa upatrywał czynnika zmian ustrojowych. Fundamentalne w tym zakresie są przede wszystkim prace: *Zagadnienia socjalizmu* (1896); *Pierwiastki indywidualne w socjologii* (1898); *Etyka a rewolucja* (1899); *Socjalizm a państwo* (1904). Prace późniejsze, z lat 1905–1907, stanowią rozwinięcie idei kooperatyizmu jako formy demokracji kształtowanej oddolnie. Dobrowolna współpraca w ramach stowarzyszeń we wszystkich dziedzinach życia społecznego, wedle założeń kooperatyizmu, miała nie tylko doprowadzić do przemiany moralnej, ale poprzez tę przywrócić jednostkom podmiotowość. Była to metoda przewyciężenia zarówno krzywd wynikających z kapitalizmu, jak i ograniczeń wolności, które E. Abramowski dostrzegał w ramach socjalizmu państwowego. W jego przekonaniu wolność jednostek, umożliwiająca swobodę podejmowania decyzji i inicjatyw, jest warunkiem ukształtowania społeczeństwa obywatelskiego, uczestniczącego aktywnie w życiu społeczno-politycznym i kulturowym, nie z przymusu, lecz własnej woli. Żeby to było jednak możliwe, musi dokonać się, jak twierdził, przemiana moralna poszczególnych jednostek, a w konsekwencji współtworzonego przez nie społeczeństwa.

Realizacja kooperatyizmu, jako socjalizmu bezpaństwowego kształtującego ustrój demokratyczny dla społeczeństwa polskiego, miała także inny wymiar. Jako ponadpaństwowa forma współdziałania, kooperatyzm miał prowadzić do ponadzaborczego zjednoczenia się społeczeństwa dla przewyciężenia niewoli politycznej. Dla innych narodów – jak pisał E. Abramowski – kooperatyzm jest „(...) tylko siłą dalszego rozwoju społecznego w kierunku sprawiedliwości; dla nas zaś jest jeszcze czemś więcej, bo jest także siłą obrony narodowej, siłą mogącą ustrzec

²¹ Zob. K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXII–XXIV.

przed zagładą i zniszczeniem”²². Pod tym względem zadanie kooperatyw sprowadzało się do kształtowania w społeczeństwie kultury demokratycznej, warunkującej wolność polityczną i urzeczywistnienie demokracji. Odzyskanie niepodległości miało być skutkiem, a nie przyczyną zmian społecznych (rewolucji moralnej). Było to stanowisko odmienne od głównego nurtu rewolucyjno-niepodległościowego. Nie sposób bowiem – jak uzasadniał przykładowo B. Limanowski – dokonać rewolucji społecznej w sytuacji braku wolności politycznej. Pisał w związku z tym: „Tam, gdzie najazd trzyma naród pod swym jarzmem, tam nie może istnieć wolność polityczna, a gdzie nie ma tej wolności, niepodobna myśleć o rewolucji społecznej. Zrzucenie więc jarzma tam, gdzie ono istnieje, musi być pierwszym celem każdego stronnictwa, które chce być silnym i wpływowym w narodzie. Gdzie nie ma wolności politycznej, tam trzeba ją sobie zdobyć, chcąc utorować drogę do rewolucji socjalnej”²³.

Łączenie kooperatywizmu z ideą niepodległości narodowej w myśli E. Abramowskiego nie ma charakteru nawołującego do bezpośredniej walki militarnej. Jest co najwyżej wskazaniem na ewentualną konieczność takiego rozwiązania. Była to idea odzyskania wolności w pierwszej kolejności na drodze ekonomiczno-społecznej; przygotowania podstaw materialnych i duchowych (moralnych/kulturowych) pod niepodległość. Kooperatywizm miał bowiem przyczynić się do kształtowania tożsamości narodowej, jednocząc te warstwy społeczne, które przez wieki wykluczano z narodu (chłopi), czy też te, które marginalizowano ze względu na swoje położenie materialne (robotnicy, drobnomieszczanstwo). Przyszłą Polskę widział w granicach przedrozbiorowych. Pisał w związku z tym: „Granice naszej Ojczyzny, pomimo rozbicia i utraty niepodległości, pozostały więc takimi, jakimi były za czasów Rzeczypospolitej. (...) Pięćset lat wspólnego życia Polski, Litwy i Rusi przeszło już w krew pokoleń, wycisnęło głębokie piętno w duszy naszej. Bez Litwy i Rusi nie może być już Polski, tak samo jak bez Polski nie może istnieć Litwa i Rus”²⁴. W przewyciężaniu zniewolenia politycznego można by wskazać, odwołując się do idei E. Abramowskiego, na kilka etapów wzajemnie uzupełniających się. Jest to uświadomienie znaczenia jednostki w kształtowaniu życia społecznego, konieczność jej przemiany moralnej prowadzącej do wyzwolenia się z myślenia poddańczego (niewolniczego), wolności twórczej i współpracy, opór wobec rządów zaborczych przez nierespektowanie narzuconych praw i samodzielne organizowanie życia społecznego w ramach różnego rodzaju kooperatyw i ich związków.

²² E. Abramowski, *Kooperatywa jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 221.

²³ B. Limanowski, *Polityczna a społeczna rewolucja* [w:] idem, *Socjalizm jako konieczny ob-
jaw dziejowego rozwoju. Wybór pism*, wyboru dokonał Janusz Sztumski, Książka i Wiedza, War-
szawa 1989, s. 622.

²⁴ E. Abramowski, *Ludność Polski* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 287.

3. Zmowa powszechna a odrodzenie narodu

E. Abramowski nie ograniczał się jedynie do formułowania idei wyzwolenia społecznego i warunków jej realizacji. Przekonany nie tylko o słuszności głoszonych idei, ale także o możliwości ich urzeczywistnienia, sam angażował się w ich realizację. Wyrazem tego była jego działalność społeczna nie tylko oświatowa na rzecz rozpowszechniania założeń kooperatyizmu, ale także wprowadzania ich w życie. W przemianie moralnej upatrywał możliwości przywrócenia podmiotowości społeczeństwa polskiego. W tym celu organizował, zarówno w kraju, jak i w Szwajcarii, koła etyków²⁵, zwolenników i działaczy rozpowszechniających i jednocześnie realizujących w swym życiu codziennym propagowane zasady. Jednocześnie włączał się również w prace Uniwersytetu Latającego, Polskiego Związku Ludowego²⁶, jak i w powołanie i działalność Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej, redakcji „Społem” oraz Towarzystwa Kooperatystów²⁷. Działalność oświatowo-agitacyjna do rewolucji moralnej prowadzącej do zmian ustrojowych szczególniego znaczenia nabrała w okresie przedrewolucyjnym, jak i w momencie jej wybuchu w 1905 roku. W wydanej w tymże roku broszurze pt.: *Zmowa powszechna przeciw rządowi* E. Abramowski nawołuje do czynnego oporu wobec rządów zaborcy. Miał on polegać na nieakceptowaniu działalności instytucji państwowych, niewykonywanie nakazów rządowych i jednocześnie organizowanie życia społecznego w ramach kooperatyw.

W osłabieniu rosyjskiego rządu carskiego spowodowanego niepowodzeniami wojennymi z Japonią oraz wojną domową, jak i w eskalacji strajków politycznych w Królestwie Polskim, E. Abramowski upatrywał sprzyjających okoliczności dla przełamania bierności całego społeczeństwa polskiego. Z jego strony nie była to jednak agitacja do walki zbrojnej, lecz do walki życiem codziennym. Pisał w związku z tym: „Mówiliśmy przez wiele lat, że potrzebna nam jest wolność – więc teraz zaczniemy uczyć się żyć jako ludzie wolni, którzy rozporządzeń ciemiężców nie słuchają i korzystać z ich praw ani instytucji nie chcą. (...) Będziemy (...) rzecząpospolitą tworzyli z dnia na dzień, we wszystkich swoich stosunkach społecznych, we wszystkich swoich sprawach osobistych i publicznych – i zmusimy w końcu zarówno rząd rosyjski, jak i świat cały, by uznał, że Polska jest żywą i wolną”²⁸.

²⁵ Zob. K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXVII–XVIII. Zob. także B. Cywiński, *Myśl polityczna Edwarda Abramowskiego* [w:] H. Zieliński (red.), *Twórcy polskiej myśli politycznej*, Ossolineum, Wrocław 1978, s. 73, a także S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia ...*, s. 150 i n.

²⁶ Zob. K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXXI, a także U. Dobrzycka, *op. cit.*, s. 21.

²⁷ Zob. K. Krzeczkowski, *op. cit.*, s. XXXV. Zob. także S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia ...*, s. 180–185.

²⁸ E. Abramowski, *Zmowa powszechna przeciw rządowi* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 330 i n.

Dla urzeczywistnienia wolnej Rzeczypospolitej wskazuje jednocześnie na potrzebę sejmu polskiego, nieograniczonej wolności słowa, zebrań, strajków i stowarzyszeń, wolności sumienia (religijnej), zapewnienia nietykalności osoby i domu (przed interwencją policji i zamykaniu w więzieniach przed wyrokiem sądu), wolności nauczania (możliwość zakładania szkół przez stowarzyszenia oraz szkół prywatnych), zniesienia wojska (powszechne uzbrojenie dla obronności kraju), ustanowienia wolnych wyborów do samorządów lokalnych (wiejskich i miejskich) oraz równouprawnienia pod względem płci, narodowości czy też wyznania²⁹. Osiągnięcie tych celów wymagało, w przekonaniu E. Abramowskiego, powszechnego oporu wobec rządów zaborcy m.in. przez nieuznawanie szkół, sądów, policji, odmowa służby wojskowej i płacenia podatków i jednocześnie kształtowanie życia społecznego w ramach zorganizowanych inicjatyw obywatelskich (szkoły tajne, sądy polubowne, straże ochronne, związki pomocy wzajemnej). Działalność tę E. Abramowski określa mianem walki twórczej³⁰. Powodzeniu realizacji tych założeń, których rezultaty nie są możliwe w krótkim czasie, lecz do których należy dążyć wytrwale w życiu codziennym, miałyby sprzyjać tzw. związki zmowy (tajne i zaprzysiężone). Miałyby one na celu rozpowszechnianie założeń i metod przeciwstawiania instytucjom rządowym oraz organizowanie instytucji społecznych. Główną zasadą działania związków zmowy miała być pomoc wzajemna w pracach codziennych (w gospodarstwie, w opiece nad chorymi, dziećmi, itp.), pomocy pokrzywdzonym i przeciwdziałaniu krzywd, a także pomocy finansowej w wypadku klęsk żywiołowych, pożaru, nieurodzaju itp., pochodząca z funduszy składkowych³¹. Wśród zadań podstawowych związków zmowy miała być także działalność na rzecz przywrócenia samorządności w gminach, w tym opór wobec nacisku ze strony urzędników czy też policji carskiej na samorząd gminny dla działań rusefikacyjnych. Rozpowszechnianiu metod oporu wobec rządów zaborczych i jednocześnie podejmowanie inicjatyw na rzecz kształtowania kultury polskiej miała służyć także Organizacja Kultury Polskiej, dla której E. Abramowski sformułował założenia programowe w 1905 roku³².

W roku 1906, w obliczu niepowodzeń działań na rzecz obrony samorządności gmin, E. Abramowski wskazywał na potrzebę zintensyfikowania działalności stowarzyszeniowej i uznania dotychczasowego porządku prawnego-organizacyjnego gmin za nieistniejący. Opowiadał się za tworzeniem gmin wolnych, których podstawą miałyby być spółki gospodarskie, stowarzyszenia spożywcze, kasy pożyczkowo-oszczędnościowe, związki robotników i służby (działające także jako biura pośrednictwa pracy). Wskazane cztery rodzaje stowarzyszeń, powstające w każdej gminie, łączone w związki ogólnokrajowe miałyby ukształtować ponadpaństwową

²⁹ Zob. *ibidem*, s. 332–336.

³⁰ Zob. *ibidem*, s. 340.

³¹ Zob. *ibidem*, s. 341.

³² Zob. E. Abramowski, *Organizacja Kultury Polskiej* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 353–356.

formę organizacyjną społeczeństwa polskiego. Pisał w związku z tym: „W związkach tych połączymy wszystkie ziemie polskie nie tylko więc Królestwo ale i Galicja, Śląsk, Poznańskie, Prusy. Będą oni skupiać w sobie całe wolne życie narodu polskiego (...)”³³. Oddolne formowanie się ustroju demokratycznego miało być siłą niszczącą rządy zaborcze i prowadzącą do odzyskania niepodległości.

Koncepcja powoływania stowarzyszeń i ich związków miała swoje odzwierciedlenie w praktyce spółdzielczej w poszczególnych zaborach³⁴. Przy tym w zaborze pruskim ruch ten rozwinął się najwcześniej (od lat sześćdziesiątych wieku dziewiętnastego) i w pierwszych latach obejmował przede wszystkim spółdzielczość kredytową³⁵. Ta także zaczęła rozwijać się dynamicznie w zaborze austriackim od lat dziewięćdziesiątych wieku dziewiętnastego za sprawą Franciszka Stefczyka³⁶. Na terenach zaboru rosyjskiego ruch spółdzielczy przybrał charakter ruchu masowego szczególnie za sprawą działalności Towarzystwa Kooperatystów (formalnie od 1906 roku) i działającego w jego ramach Biura Informacyjnego (powołanego w 1908 roku). W jego ramach podejmowano działalność oświatową, doradczą, lustracyjną spółdzielni krajowych oraz organizującą zakupy hurtowe dla spółdzielni³⁷. Podstawową formę upowszechniania spółdzielczości pełniło czasopismo „Społem”, założone i kierowane przez S. Wojciechowskiego. W efekcie podjętych działań w 1911 roku, przy szczególnym zaangażowaniu Stanisława Wojciechowskiego i Romualda Mielczarskiego, utworzony został Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywców³⁸, łączący w sieć 268 stowarzyszeń funkcjonujących na terenie Królestwa Polskiego³⁹. Do wybuchu I wojny światowej w zaborze rosyjskim funkcjonowało szacunkowo 1300–1400 spółdzielni⁴⁰.

³³ E. Abramowski, *Nasza polityka* [w:] idem, *Pisma ...*, t. IV, s. 263.

³⁴ Zob. T. Kłapkowski, *Spółdzielczość w rolnictwie polskim*, Państwowy Instytut Nauk Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, Warszawa 1929, s. 9–27.

³⁵ Zob. *ibidem*, s. 9–11.

³⁶ Zob. *ibidem*, s. 17–18.

³⁷ Zob. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia ...*, s. 198.

³⁸ Nazwa miała brzmieć: Związek Polskich Stowarzyszeń Spożywców, lecz z uwagi na niemożliwość zarejestrowania związku pod taką nazwą przez rosyjskie władze carskie, nadano nazwę Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywców. Zob. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia ...*, s. 198.

³⁹ Samych stowarzyszeń było znacznie więcej. S. Wojciechowski podaje liczbę 670, do których w 1908 roku kierowana była informacja odnośnie planowania powołania związku. Zob. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia ...*, s. 195.

⁴⁰ Zob. S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, Spółdzielczy Instytut Naukowy, Warszawa 1939, s. 252. Zob. także R. Okraska, *Od samopomocy do wizji nowego ustroju. Zarys dziejów rozwoju materialnego i ideowego spółdzielczości w Polsce do roku 1939* [w:] B. Blesznowski (red.), *Kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja. Wybór pism*, Wyd. UW, Warszawa 2014, s. 59. Jak podaje natomiast Romuald Mielczarski, oficjalnego rejestru stowarzyszeń nie prowadzono, aczkolwiek do 1914 roku zgodnie z jego ustaleniami w Królestwie Polskim funkcjonowało 1300 stowarzyszeń spożywców. Zob. R. Mielczarski, *RAZEM! czyli Społem*, wybór i oprac. R. Okraska, Łódź – Sopot – Warszawa 2010, s. 32.

Znaczący rozwój ruchu kooperatywnego w duchu idei E. Abramowskiego nastąpił po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, szczególnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

4. Znaczenie kooperatyw w kształtowaniu kultury demokratycznej społeczeństwa a wolność polityczna

Doceniając praktyczną wartość działalności spółdzielczej (stowarzyszeniowej) w sferze gospodarczej, prowadzącej do poprawy warunków egzystencji i wzrost zamożności szczególnie najuboższych warstw społecznych, E. Abramowski upatrywał w niej siłę ekonomiczną narodu. Za jej przejawy uznawał powstawanie nowych gałęzi działalności gospodarczej i eliminowania monopolii, a także wypieranie z rynku krajowego przedsiębiorstw i kapitałów obcych. Działalność gospodarcza w ramach kooperatyw umożliwiała także wyeliminowanie wyzysku pracujących, którzy to, sami będąc członkami kooperatyw, organizują pracę i ustalają jej warunki. W realizowaniu tych założeń służyć miały cztery podstawowe rodzaje kooperatyw, za pomocą których, jak już wskazałam, miało następować podważanie rządów zaborcy. Były to więc: kooperatywy spożywcze, kółka rolnicze, towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe oraz związki robotnicze. Pokolenia wychowane w kooperatyźmie miały ukształtować naród – jak pisał E. Abramowski – „(...) silny, możny, samodzielny, nie uznający ani przywilejów klasowych, ani prawa opartego na krzywdzie”⁴¹.

Wymiar ekonomiczny działalności stowarzyszeniowej (spółdzielczej) nie jest najważniejszą przesłanką kooperatyźmu E. Abramowskiego. Wprawdzie warunki materialne decydują o zapewnieniu egzystencji człowieka, lecz nie to czyni je ostatecznym celem działalności stowarzyszeniowej. Choć należałoby dodać, że dopóki celem działań człowieka jest troska o przeżycie, to w podejmowanej aktywności pozostaje on pod wpływem myślenia egoistycznego. Celem kooperatyw miało być, po zabezpieczeniu potrzeb ekonomicznych, przewyciężenie egoizmu, przemiana moralna i wyzwolenie sił duchowych kształtujących świadomość poczucia więzi między poszczególnymi członkami tworzącymi społeczność. Dla społeczeństwa polskiego pozostającego pod panowaniem zaborców współdziałanie w ramach kooperatyw miało przyczynić się także do wzmacniania poczucia tożsamości narodowej. Kooperatywy, jako demokratyczne formy organizacyjne jednostek współpracujących ze sobą, stawały się, dla społeczeństwa żyjącego przez pokolenia w poddaństwie i niewoli politycznej, szkołami wolności, poszanowania równości praw wszystkich i sprawiedliwości społecznej. Metodyczne rozwijanie działalności kooperatywnej, zarówno w wymiarze ekonomicznym,

⁴¹ E. Abramowski, *Kooperatywa jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 220.

oświatowym, kulturowym oznaczało powolne wyzwalamie się społeczeństwa spod wpływu rządów państwowych i kształtowanie demokracji oddolnej. Aktywne i odpowiedzialne uczestnictwo w formowaniu ustroju demokratycznego było jednocześnie przygotowaniem do wolności politycznej.

Warunkiem osiągnięcia tego celu miało być ukształtowanie kultury demokratycznej społeczeństwa. Za jej przejaw E. Abramowski uznawał umiejętność samodzielnego (bez nakazów i bez nadzoru państwa) organizowania się społeczeństwa w ramach stowarzyszeń dla wyrażania i realizacji interesów gospodarczych, kulturowych i politycznych (obywatelskich). Demokracja i wolność urzeczywistnia się wówczas, jak uzasadniał, gdy „(...) zjawia się człowiek, jako wolny twórca życia, umiejący bez przymusu działać solidarnie z innymi i życie doskonalić”⁴². Bierność społeczeństwa wobec polityki państwa, jak i żądanie reform mających poprawić sytuację obywateli, była dla E. Abramowskiego przejawem poddaństwa, wręcz zacofania. Takie społeczeństwo, jak stwierdził: „(...) nie jest nigdy zdolnym do posiadania wolności politycznej, do stania się demokratycznym społeczeństwem. Jest to społeczeństwo niewolników i panów”⁴³. Nawet jeśli uzyskałoby ono konstytucję demokratyczną, zmiana rządów w jego przekonaniu byłaby pozorna, a stosunki polityczne nie uległyby zmianie. Za przykład takiej sytuacji E. Abramowski wskazywał uzyskanie prowincjonalnej konstytucji Galicji⁴⁴. Innymi słowy, demokracja jest wówczas możliwa, gdy kształtowana jest oddolnie. Jest to wprawdzie proces długotrwały, bowiem – odwołując się do myśli E. Abramowskiego – wymagający przemiany moralnej, lecz warunkujący poszanowanie praw drugiego człowieka i dojrzałość do wolności politycznej. Dla zdobycia samodzielności politycznej (autonomii) nie wystarcza – jak pisał – „(...) akcja polityczna – konieczną jest akcja głębsza, tworząca Polskę demokratyczną, tworząca instytucje ludowe, kulturę demokratyczną, ludzi wolnych”⁴⁵. Zadanie przygotowania społeczeństwa do demokracji spełniały w jego przekonaniu kooperatywy. Jako ogniska kultury demokratycznej decydują o rozwoju politycznym narodu⁴⁶.

5. Życie szlachetne a odrodzenie społeczeństwa (uwagi końcowe)

E. Abramowski, pokładając wiarę w możliwość przemiany moralnej człowieka i urzeczywistnienia się ideału braterstwa jako zasady współżycia społecznego,

⁴² E. Abramowski, *Znaczenie spółdzielczości dla demokracji* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 226 i n.

⁴³ E. Abramowski, *Stowarzyszenia i ich rola* [w:] idem, *Pisma ...*, t. 1, s. 237.

⁴⁴ Zob. *ibidem*, s. 238.

⁴⁵ E. Abramowski, *O znaczeniu stowarzyszeń* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 254.

⁴⁶ Zob. E. Abramowski, *Kooperatywa jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego* [w:] idem, *Pisma ...*, t. I, s. 152.

sformułował założenia tzw. Związków Przyjaźni (1912) oraz Związku Rycerzy Polski (1915). Działalność tych stowarzyszeń miałyby urzeczywistniać założenia kształtowania nowego społeczeństwa drogą jego przemiany moralnej. Zwalczanie egoizmu i obojętności na krzywdę przez pomoc wzajemną członków w potrzebach życia codziennego miało prowadzić do przyjaźni międzyludzkiej i w jej wyniku do solidarności społecznej.

Sformułowanie programu Związków Przyjaźni było pewnego rodzaju reakcją E. Abramowskiego na wprowadzie żywiołowy rozwój stowarzyszeń wynikający z działalności Towarzystwa Kooperatystów, lecz powodowany przede wszystkim potrzebami ekonomicznymi. E. Abramowski – jak wspominał S. Wojciechowski – „(...) obawiał się, że ruch zasklepi się w potrzebach materialnych. Życie stowarzyszeniowe – mówił – osiągnie największą siłę, jeżeli wynikać będzie nie ze względów utylitarnych, lecz z potrzeb moralnych”⁴⁷. Zadanie przemiany moralnej w życiu codziennym, które E. Abramowski przypisywał szczególnie Związkom Przyjaźni, łączył z potrzebą odrodzenia narodowego. Pisał bowiem: „Polska musi być nie tylko niepodległą zupełnie – ale musi być także wielką, silną, demokratyczną tj. ludową i piękną w znaczeniu moralnym (...)”⁴⁸.

Związkowi Rycerzy Polski E. Abramowski przypisywał przede wszystkim cel uszlachetniania ludzi. Przemiana moralna jednostek i w konsekwencji społeczeństwa miałyby doprowadzić do wyzwolenia politycznego. Zadanie wyzwolenia moralnego miałyby być realizowane przez szerzenie zwyczaju braterstwa w życiu codziennym. Wyzwolenia społecznego upatrywał w działaniach mających urzeczywistnić założenia republiki kooperatywnej; budowania demokracji oddolnej drogą stowarzyszeń z ograniczeniem władzy państwowej do niezbędnego minimum. W kwestii wyzwolenia politycznego działanie Związku miałyby doprowadzić do powstania niepodległej Polski, Litwy i Rusi mających – jak pisał – „(...) jedną wspólną Ojczyznę w granicach przedrozbiorowych”⁴⁹. Należałoby stwierdzić, że pod tym względem był nie tylko utopistą wobec przyszłości, ale także przeszłość widział oczami utopisty.

Idea republiki kooperatywnej E. Abramowskiego niewątpliwie znalazła swoje częściowe odzwierciedlenie w społeczeństwie polskim w rozwijającym się ruchu spółdzielczym zarówno w czasach zaborów, jak i w okresie międzywojennym. Należałoby także przyznać, że choć entuzjazm w powoływaniu kooperatyw wynikał w pierwszej kolejności z przesłanek ekonomicznych, to niewątpliwie stawały

⁴⁷ Na prośbę E. Abramowskiego, S. Wojciechowski opublikował tekst autorstwa Abramowskiego pt. *Związki Przyjaźni* w czasopiśmie „Społem” w numerze 7 (1912). W opinii S. Wojciechowskiego, idea ta nie znalazła wielu zwolenników. Zob. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia* ..., s. 219.

⁴⁸ E. Abramowski, *Odczyt o Związkach Przyjaźni 6 maja 1917 r.* [w:] idem, *Pisma* ..., t. I, s. 382.

⁴⁹ E. Abramowski, *Związek Rycerzy Polski* [w:] idem, *Pisma* ..., t. I, s. 405.

się one także szkołą współdziałania i gospodarowania. Z pewnością również w jakimś stopniu miały pozytywny wpływ na przemianę moralną jednostek, jak i kształtowanie tożsamości narodowej, przywracając nadzieję na odzyskanie niepodległości. Jednakże wykorzenienie egoizmu z natury człowieka i wychowanie go na altruistyczną istotę społeczną, nie tylko nie udało się, czego pragnął E. Abramowski, ale jest wręcz, jak sądzę, niemożliwe. W człowieku bowiem łączy się altruizm i egoizm. Ten ostatni zawsze będzie znajdował drogi swej realizacji.

[znaków 40 519]

Кооперативизм Эдварда Абрамовского и идея независимости

резюме

В то время, как очередные повстанческие попытки были безуспешными, а страны-завоеватели – сильными, Эдвард Абрамовский выступил с новаторской идеей вернуть независимость польского общества. Он посчитал, что народное освобождение необходимо соединить с освобождением общественным и экономическим. Он был убежден, что это было возможным благодаря социалистическим идеям и идее кооперативизма. Польское общество, особенно т.н. отстающие слои, организованное в кооперативы должно было превратиться в экономическую и одновременно организационную сеть над структурой стран-завоевателей. Цель кооперативов состояла в культурно-образовательной деятельности, в том числе они должны были отвечать за формирование политической культуры. Эта деятельность должна была приготовить польское общество к обретению политической свободы.

ключевые слова: ирредента, политическая свобода, кооперативизм, демократия

słowa kluczowe: irredenta, wolność polityczna, kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja

Cooperatism by Edward Abramowski and the Idea of Independence

Abstract

In the situation of failures of consecutive uprisings and the power of the occupying countries, Edward Abramowski proposed an innovative idea of independence by Polish society. He considered that national liberation should be connected with the social and economic liberation. In his belief it was possible by reference to socialist ideas and idea of cooperatism. Polish society, especially the so-called impaired classes, organized in cooperatives, would create a economic and also the organizational network over the partitioners structure. Cooperatives would also have a goal to cultural and educational activities and also should allow for the formation of political culture. These actions were to prepare the Polish nation to regain a political freedom.

keywords: irredentism, political freedom, cooperatism, cooperative movement, democracy

Bibliografia

- Abramowski E. 1924. „Kooperytywa jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 105–221. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Odczyt o Związkach Przyjaźni 6 maja 1917 r.”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 381–386. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Organizacja Kultury Polskiej”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 353–356. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „O znaczeniu stowarzyszeń”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 252–254. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Stowarzyszenia i ich rola”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 228–251. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Zmowa powszechna przeciw rządowi”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 327–350. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Znaczenie spółdzielczości dla demokracji”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 222–227. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Związek Rycerzy Polski”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 405–406. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Czego chcą socjaliści?”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 216–236. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Ludność Polski”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 279–287. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Nasza polityka”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 254–267. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E., 1924. „Sprawa robotnicza”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 143–191. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Ustawa Ogólno-robotniczej Kasy Oporu”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 192–198. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Abramowski E. 1924. „Wszystkim robotnikom i górnikom polskim na dzień 1 maja socjaliści polscy”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom IV, przedmowa i oprac. K. Krzeczkowski, 199–215. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.

- Cywiński B. 1978. „Myśl polityczna Edwarda Abramowskiego”. W *Twórcy polskiej myśli politycznej*, H. Zieliński (red.), 29–105. Wrocław: Ossolineum.
- Dobrzycka U. 1991. *Abramowski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kłapkowski T. 1929. *Spółdzielczość w rolnictwie polskim*. Warszawa: Państwowy Instytut Nauk Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach.
- Kołomejczyk N., B. Syzdek (red.). 1986. *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, wybór i oprac. J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kozłowski Cz. 1980. *Zarys dziejów polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Krzczkowski K. 1924. „Edward Abramowski 1868–1918”. W E. Abramowski, *Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej*, tom I, przedmowa i oprac. K. Krzczkowski, VII–LXXXIX. Warszawa: Związek Stowarzyszeń Spożywców.
- Limanowski B. 1989. *Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju. Wybór pism*, wyboru dokonał Janusz Sztumski. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Łepkowski T. 2003. *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, wydanie II, posłowie Jerzy Jedlicki. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Mielczarski R. 2010. *RAZEM! czyli Społem*, wybór i oprac. R. Okraska. Łódź – Sopot – Warszawa.
- Okraska R. 2014. „Od samopomocy do wizji nowego ustroju. Zarys dziejów rozwoju materialnego i ideowego spółdzielczości w Polsce do roku 1939”. W *Kooperatyzm, spółdzielczość, demokracja. Wybór pism*, B. Błesznowski (red.), 46–71. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Paterczyk Z. 1977. *Marcin Kasprzak*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Perl F. 1910. *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim*, tom I. Warszawa: „Życie” – Wydawnictwo Dzieł Społeczno-Politycznych.
- Tomicki J. 1983. *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Wasilewski L. 1934. *Dzieje zjazdu paryskiego 1892 roku. Przyczynek do historii polskiego ruchu socjalistycznego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badania Najnowszej Historji Polski.
- Wojciechowski S. 1938. *Moje wspomnienia*, tom I. Lwów – Warszawa: Książnica – Atlas.
- Wojciechowski S. 1939. *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*. Warszawa: Spółdzielczy Instytut Naukowy.